

Inhoud

De macht van de taal	11
Tussen de talen	29
De kloof is politiek	49
Individualiteit als privilege	69
Kennis zonder waarde	87
De intellectuele poetsvrouw	105
De agenda van rechts	131
Het absolutismegelooft	149
Vrijuit spreken	164
Een nieuwe taal	186
Dankwoord	205
Noten	209

De macht van de taal

Ik breng de vorm over in de wereld van het Het.

Martin Buber^I

Wat was er eerst: onze taal of onze waarneming?

Het is vele jaren geleden. In een warme zomernacht zaten we aan de haven van een klein stadje in het zuidwesten van Turkije zwarte thee te drinken en in een ontspannen, maar hoog tempo gezouten zonnebloempitten te kraken. Mijn tante keek uit over de zee, de diepe, stille duisternis in en zei tegen me: ‘Kijk eens hoe fel de *yakamoz* schijnt!’ Ik volgde haar blik, maar zag nergens iets fel schijnen. ‘Waar?’ vroeg ik. Ze wees weer naar de zee, maar ik wist niet wat ze bedoelde. Mijn ouders grepen lachend in en legden uit wat het woord *yakamoz* betekent: het beschrijft de weerspiegeling van de maan op het water. En nu zag ook ik het felle schijnsel voor me in de duisternis. *Yakamoz*.

Sindsdien zie ik het bij iedere nachtelijke wandeling langs de zee. En ik vraag me af of de mensen om me heen het ook zien. Ook degenen die het woord *yakamoz* niet kennen. Want taal verandert onze waarneming. Omdat

ik het woord ken, neem ik waar wat het benoemt.

Als je een tweede taal spreekt, dan kun je vast talrijke termen bedenken die verschijnselen, situaties of gevoelens beschrijven waarvoor er geen exacte Nederlandse vertaling bestaat.

Zo beschrijft het Japanse woord *komorebi* het zonlicht dat door de bladeren van bomen schemert. *Gurfa*, een Arabisch woord, staat voor de hoeveelheid water die in het kommetje van je hand past. Het Griekse woord *meraki* beschrijft de vurige passie, liefde en energie waarmee iemand zich aan een taak wijdt. En waarschijnlijk ken je deze situatie: je loopt door een vreemde stad, iemand geeft je een routebeschrijving, je luistert aandachtig, maar zodra je begint te lopen ben je de beschrijving alweer vergeten. Het Hawaïaans heeft daar een woord voor: *akihi*.

En dan is er nog het Turkse woord *gurbet*.

Jaren geleden, toen ik in Oxford, Engeland woonde, luisterde ik 's ochtends op de radio naar een verslag van Eid in Duitsland. De presentator had het over vaders die in de ochtendschemering op weg naar de moskee zijn, over de opwinding in de huizen, de laatste voorbereidingen voor het gezamenlijke ontbijt en de kinderen die in hun nieuwe kleren en met gekamde haren verwachtingsvol rond hun cadeautasjes dansen.

De vertrouwde geluiden die uit de radio kwamen, vulden onze keuken – en voor het eerst sinds ik in het buitenland woonde en over de wereld reisde, voelde ik de leegte die daarbij was ontstaan. Ik beseftte dat ik mijn dierbaren miste: mijn ouders, broers en zussen, mijn

grootouders, ooms en tantes, neven en nichten. De ouders van de gemeenschap, die me altijd stevig omhelsden en me vertelden hoe ik als kind was geweest en hoe snel de tijd toch gaat. Al die mensen die van me hielden, gewoon zomaar. Ik rouwde om hun afwezigheid.

Maar eigenlijk waren niet zij afwezig, maar ik. Ik was weg, ik leefde in *gurbet*.

Toen ik aan mijn bureau ging zitten en mijn gevoelens onder woorden probeerde te brengen, dansten mijn vingers over het toetsenbord. Ik schreef vloeiend, helemaal vanzelf. Pas veel later besepte ik tot mijn verbazing dat ik in het Turks had geschreven, terwijl ik in die tijd meestal in het Duits of Engels sprak en dacht. Maar dat gevoel, dat diepe verlangen in een ver land, werd het best uitgedrukt door het Turkse woord *gurbet*. Als ik het als 'het leven in een ver land' zou vertalen, zou dat maar ontoereikend beschrijven wat dit woord in mij oproept.²

Gurbet is een van de vele termen waarvan ik geen simpele Duitse vertaling kan vinden. Zoals ik andersom sommige gedachten die ik in het Duits heb geformuleerd niet in een simpele Turkse zin kan omzetten. Soms wil ik in het Turks *doch* zeggen. Ik wil mijn steeds weer terugkomende *Fernweh* uitleggen, of *Schadenfreude*. Voor elk van deze termen heb ik in de vertaling hele zinnen nodig, zodat mijn gesprekspartner ook maar enigszins begrijpt wat ik kan hebben gedacht, bedoeld of gevoeld. Zo leven sommige gevoelens alleen in bepaalde talen. Taal ontsluit de wereld voor ons en begrenst haar – en dat allebei tegelijk.

Wilhelm von Humboldt heeft eens gezegd dat in ie-

dere taal ‘een idiosyncratisch wereldbeeld’ schuilt.³ Als dat zo is, in welke mate verschilt dan het wereldbeeld van de ene taal van dat van de andere taal? Dat onze taal – en niet alleen de woorden – onze waarneming van de wereld beïnvloedt, staat buiten kijf. De vraag waar de meningen over verdeeld zijn, is: in welke mate beïnvloedt de taal onze waarneming en ons denken?⁴

Laten we cijfers als voorbeeld nemen. Er zijn talen die geen cijfers gebruiken, bijvoorbeeld de taal van de Pirahã, een volk in het Amazonegebied van Brazilië. Met uitzondering van ‘een’, ‘twee’ en ‘veel’⁵ zijn er geen termen die hoeveelheden beschrijven.⁶ Betekent dit dat de Pirahã de wereld anders waarnemen dan wij? Om dat te onderzoeken, voerden wetenschappers het volgende experiment uit: ze plaatsten maximaal tien batterijen op een tafel, vervolgens werd aan proefpersonen van de Pirahã gevraagd hetzelfde aantal batterijen neer te leggen. Tot twee of drie batterijen slaagden ze er zonder problemen in om het aantal exact te repliceren, maar vanaf vier batterijen werden de resultaten steeds onnauwkeuriger.

De Pirahã gebruiken bovendien geen precieze benamingen voor kleuren. De linguïst Daniel Everett, die hun taal jarenlang bestudeerde, rapporteerde dat ze op een gegeven moment gewoon willekeurige woorden voor kleuren hadden genoemd, om de onderzoekers tevreden te stellen. Wat ze ook niet gebruiken: verledentijdsvormen. Volgens Everett leven ze daardoor daadwerkelijk in het moment, gefocust op het heden – het motto *carpe diem* wordt hun als het ware door de

taal opgelegd. Slechts enkele Pirahã herinneren zich de namen van hun grootouders. En terwijl andere volkeren onder soortgelijke levensomstandigheden bijvoorbeeld voorraden meel voor meerdere maanden aanleggen, produceren de Pirahã hooguit genoeg voor een paar dagen. Bovendien hebben ze net als andere volkeren uit de Amazone geen scheppingsmythe. Als aan hen wordt gevraagd wat er vroeger was – vóór de Pirahã, voordat het bos bestond – antwoorden ze dat alles altijd al zo is geweest. Everett beschrijft een woord – *xibipíio* – dat de sleutel is om de verbeeldingswereld van de Pirahã te begrijpen:

Uiteindelijk realiseerde ik me dat deze term verwees naar wat ik ervaringsliminaliteit noem, de handeling van het net betreden of verlaten van de waarneming, dat wil zeggen, het zich op de grens van de ervaring bevinden. Een flikkerende vlam is een vlam die herhaaldelijk de ervaring of waarneming in en uit gaat. [...] Declaratieve uitingen in het Pirahã bevatten alleen beweringen die direct met het moment van spreken te maken hebben, ofwel omdat het door de spreker zelf is meegemaakt, of [...] is waargenomen door iemand die in leven was tijdens het leven van de spreker.⁷

Everett bracht zijn eerste jaren bij de Pirahã door als evangelisch missionaris. Maar zijn pogingen ze te 'bekereren' mislukten keer op keer. Ze interesseerden zich gewoon niet voor de verhalen uit de Bijbel en vonden het

vreemd dat Everett over ene Jezus bleef vertellen, wiens handelingen door geen levend persoon meer konden worden bevestigd. Hun cultuur mist namelijk niet alleen een scheppingsmythe, maar kent ook geen andere folklore of overleveringen. Uiteindelijk werd Everett, de missionaris, onder invloed van zijn leven met hen een atheïst.

Als wij een taal spraken die geen verleden kent, zouden onze gedachten dan net zoveel als nu om zaken van lang geleden gaan? Zouden we in historische vertellingen kunnen zwelgen, in andermans herinneringen? Wat zou dat voor religies, bewegingen en naties betekenen? Als er geen collectieve geschiedenis was, zouden natiestaten dan wel bestaan?

*

*A nation that keeps one eye on the past is wise.
A nation that keeps two eyes on the past is blind.*
Opschrift op een muur in Belfast, Noord-Ierland

Taal beïnvloedt ook onze waarneming van het heden. In sommige talen – bijvoorbeeld in het Duits en het Spaans – krijgen zelfstandige naamwoorden een grammaticaal geslacht toegewezen. Het woord *brug* is bijvoorbeeld vrouwelijk in het Duits en mannelijk in het Spaans. Dat heeft op zijn beurt een ‘genderspecifieke’ invloed op de manier waarop echte bruggen worden beschreven: in het Duits worden bruggen eerder als ‘mooi, elegant, fragiel, vredig, schitterend en slank’ beschreven, in het

Spaans eerder als 'groot, gevaarlijk, lang, sterk, stabiel en enorm'.⁸

In veel andere talen – bijvoorbeeld in het Indonesisch, Turks, Japans, Fins en Perzisch – bestaan daarentegen helemaal geen genderspecifieke voornaamwoorden, dus geen hij, zij of het. Zo beschrijft de cognitief psychologe Lera Boroditsky een gesprek met iemand wiens moedertaal Indonesisch is. Ze spraken in het Indonesisch over een persoon die bevriend is met Boroditsky. Haar gesprekspartner, die deze persoon niet kende, stelde haar allerlei vragen over deze persoon, maar het ging er pas in de eenentwintigste vraag om of deze persoon een man of een vrouw is.⁹

Boroditsky was verbijsterd. Kon haar gesprekspartner zich het hele gesprek lang een mens zonder een specifiek geslacht hebben voorgesteld?¹⁰ Wat denk jij: zou je in staat zijn een verhaal over een persoon te volgen, vragen te stellen, de persoon voor je te zien, zonder de drang te voelen het geslacht van diegene te willen weten?¹¹

Wat de waarneming van ruimte en tijd betreft, is de taal van de Thaayorre in het noorden van Australië bijzonder indrukwekkend. Het Kuuk Thaayorre heeft geen woorden voor links en rechts, in plaats daarvan gebruiken de Thaayorre windrichtingen, dus zo: Er zit een mier op je noordwest-arm. Of: Kun je het kopje alsjeblieft naar zuidzuidoost schuiven? Op vier- of vijfjarige leeftijd kunnen Thaayorre zelfs in gesloten en overdekte kamers precies de windrichtingen aangeven.¹² Als twee Thaayorre elkaar tegenkomen, vragen ze elkaar al bij de

begroeting waar de ander naartoe gaat – zo worden ze al bij de smalltalk ertoe aangespoord de windrichtingen te benoemen, die een even elementair als vanzelfsprekend onderdeel van hun taal en waarneming zijn. Toen Lera Boroditsky probeerde om Kuuk Thaayorre te leren, maakte ze het volgende mee:

Ik had een coole ervaring toen ik daar was. Ik probeerde georiënteerd te blijven omdat iedereen me behandelde alsof ik dom was omdat ik me niet kon oriënteren, en dat deed pijn. En dus probeerde ik bij te houden waar ik was.

En op een dag liep ik daar, en keek ik gewoon naar de grond. En ineens merkte ik dat er een nieuw raampje was ontstaan in mijn geest, en het was alsof ik het landschap waar ik doorheen liep van bovenaf zag, en ik was een kleine rode stip die zich daar beneden bewoog. En toen ik me omdraaide, bleef dit kleine raampje op de omgeving gericht, maar het draaide in mijn geestesoog mee. En [...] ik dacht, o, dat maakt het zoveel makkelijker. Nu kan ik me oriënteren.

Toen ze een Thaayorre over deze – voor haar – merkwaardige ervaring vertelde, vroeg diegene hoe je het anders zou moeten doen.¹³

Onze taal heeft met haar grammaticale structuren, regels en normen niet alleen invloed op onze waarneming van ruimte, maar ook op onze waarneming van tijd. Hoe vloeit tijd voor jou? Als ik jou als westers per-

soon zou vragen om foto's van een mens van geboorte tot hoge leeftijd chronologisch te sorteren, zou je waarschijnlijk aan de linkerkant beginnen met de babyfoto's, en naar rechts toe naar oplopende leeftijd sorteren. In het Duits en alle Romaanse talen schrijven en lezen we van links naar rechts, en zo nemen we ook de tijd waar. Hebreeuws- of Arabischtalige mensen zouden het tegenovergestelde doen, dus van rechts naar links sorteren. Maar hoe zouden de Thaayorre de foto's sorteren? Het antwoord is: soms van links naar rechts, soms van rechts naar links, soms van voor naar achteren, soms van achteren naar voren – het ligt eraan hoe de proefpersoon op dat moment zit. Tijd vloeit voor Thaayorre van oost naar west. Als de proefpersoon dus richting noorden zit, zou ze de foto's van rechts naar links sorteren. Zou ze zich omdraaien, zou ze de foto's andersom neerleggen.

Deze waarneming van tijd en van de wereld heeft diepe indruk op me gemaakt. Pas als we gaan vergelijken, wordt duidelijk welke kijk op deze wereld ons is aangeleerd. Alles draait om ons – eigenlijk zelfs om het 'ik' en diens individuele waarneming. Ik draai, en de wereld draait met me mee. Hoe zou het zijn als we een taal zoals Kuuk Thaayorre spraken, die ons telkens eraan herinnert dat we niets anders zijn dan een puntje op een reusachtige kaart; dat de tijd over ons heen vloeit, onafhankelijk van het gezichtspunt van het 'ik'? Met welke principes en welke nederigheid zouden we naar andere mensen, levende wezens en de natuur kijken?